

land een publieke religie vorm, waarin de waarden van het verzet tegen onderdrukking en van nationale saamhorigheid in de wederopbouw centraal stonden. Deze publieke religie kreeg rond 1980 concurrentie van een nieuw vertoog. De uitzending van de televisieserie *Holocaust* in 1979 en de publicatie van het werk van Etty Hillesum in 1981 markeerden volgens Oegema de opkomst van een publieke religie, die in plaats van de bevestiging van collectief heldendom een sceptisch verhaal plaatste van een natie die verzaakt had in zijn plicht het kwetsbare slachtoffer van vervolging te beschermen.

Rond die notie van het slachtofferschap ontstond een geheel van denkbeelden en praktijken dat Oegema analyseert als een ware religie, met een eigen heilsleer, een mythos, een demonologie, en een nieuwe ethiek, die volgens de auteur vooral vorm heeft gekregen in de 'smartlapethiek' van de Franse filosoof Emmanuel Levinas. Oegema schetst vervolgens uitgebreid een aantal godsbeelden (met name ontworpen door Elie Wiesel), zondaars zoals de negationisten, ketters zoals Theo van Gogh en zondebokken, waaronder Oegema met name de door *NRC Handelsblad* gedesavoueerde socioloog J. A. A van Doorn schaarst. En ten slotte behandelt Oegema dan nog enkele nieuwe mystici: Hillesum, Lucebert en Titus Brandsma.

Op zichzelf is de vergelijking van de herinnering aan de vervolging met een religie niet nieuw. Wat Oegema ermee bedoelt is echter niet helemaal helder. Het is één ding om de omgang met de jodenvervolging te interpreteren met begrippen uit de godsdienstwetenschap. Dat is nog iets ander dan de stelling, dat de 'publieke religie rond Auschwitz' als vervanging of compensatie dient voor een verloren christelijk geloof. En het gaat vervolgens nog veel verder als de jodenvervolging geannexeerd wordt door een christelijk geloof op zoek naar nieuwe input, na twee eeuwen geleden te hebben onder de gesel van de moderniteit. Niettemin heeft Oegema een scherpzinnige en openhartige analyse gemaakt, die ook voor degenen die zich verre willen houden van religieus gedweep met het leed van joden de moeite van het lezen waard is.

Ido de Haan

A. van Kessel, *'Ruggen recht, heren!' Hoe de Nederlandse christen-democraten het tegenover hun Duitse geestverwanten aflegden in het debat over het profiel van de Europese Volkspartij* (Dissertatie Nijmegen 2003, Passage reeks XXI; Hilversum: Verloren, 2003, 480 blz., ISBN 90 6550 749 3).

De Europese politiek is lang een stiefkindje geweest van Nederlandse politieke partijen en bij het kiezerscorps hier te lande heeft Europa nog nooit tot de verbeelding gesproken, ook niet toen deze vorm van internationale politiek vanaf de jaren zeventig aan betekenis won. De Europese politiek en samenwerking is eigenlijk tot op de huidige dag een zaak gebleven van partijfunctionarissen. En wat die klaar spelen met het oog op het Brusselse of Straatburgse toneel ontgaat de Nederlandse kiezer veelal. Deze merkt op dat de CDA-er Balkenende met Berlusconi van Forza Italia en Aznar van de Partido Popular confereert, maar hem ontbreekt veelal de wetenschap hoe het gekomen is dat juist deze heren bij elkaar aan tafel zitten.

Daar is een interessant verhaal over te vertellen, zo blijkt uit het Nijmeegse proefschrift van Alexander van Kessel over de Nederlandse christen-democraten en de Europese Volkspartij. De christen-democratie is een Europees machtsblok, maar wij kennen haar vooral als religieuze uitingsvorm op nationaal politiek terrein. Waar de sociaal-democraten van nature al een internationale samenwerking met geestverwanten hadden, moesten de Nederlandse christen-democraten deze na de Tweede Wereldoorlog van de grond af opbouwen. De animo daarvoor

was bij ARP en CHU aanvankelijk niet bijster groot. De basis waarop deze samenwerking moest plaatsvinden heeft eerst in de jaren negentig de vorm gekregen, die het aanschuiven van het CDA bij onder meer Forza Italia impliceerde. Het is kenmerkend dat niet een Europees politiek thema, maar juist de bepaling van deze grondslag de gemoederen van de CDA-leden heeft beroerd. Kenmerkend, omdat de totstandkoming van het CDA — tijdens cruciale jaren voor de Europese christen-democratie — ook zelf door een grondslagdiscussie werd beheerst en omdat het CDA zich met zijn beginseldenken onderscheidde van geestverwante partijen in Europa.

Van Kessel heeft een gedetailleerd en veel nieuws biedend boek geschreven over wat de 'Werdegang' van het CDA in Europees politiek verband werd — dit blijkt reeds uit de ondertitel en laat hij vanaf de eerste bladzijden doorschemeren. De aanvankelijk vooral bij de protestantse politici levende reserve aangaande een Europees christen-democratische samenwerking is de grondtoon gebleven van het Nederlandse smaldeel in deze samenwerking. Van Kessel vat de reserve samen als een verzet tegen de verwording van de Europese christen-democratische partij tot de conservatieve partij die deze Evangelische Volkspartij (EVP) feitelijk is geworden. Zijn boek is zo opgezet dat de 'Werdegang' op de voet is te volgen. Hij heeft de geschiedenis ervan verdeeld in drie perioden: van 1945 tot 1967, toen met succes de toetreding van de Britse conservatieven kon worden verhinderd; van 1968 tot 1978, toen de Duitse christen-democraten hun gewicht in de schaal wierpen ten gunste van de conservatieven en de evangelische radicaliteit van het CDA binnen Europa geen wervende, maar een isolerende factor bleek; en van 1979 tot het einde van de eeuw, toen het CDA de toetreding van de conservatieven moest dulden.

Conflicten gaan altijd over opvattingen of belangen die dicht bij elkaar liggen. Zo ook hier. Christen-democratie en conservatisme zijn soms nauwelijks van elkaar te onderscheiden politieke stromingen, zo geeft Van Kessel in een inleidende 'verantwoording' aan: beide rekenen met de traditie, erkennen de onvolmaaktheid van de mens, beklemtonen het belang van het maatschappelijke middenveld en hechten aan godsdienst. De geschiedenis van de Nederlandse christelijke politieke partijen binnen de EVP en zijn voorlopers is dan ook samen te vatten als het onvermogen het vermeende verschil tussen beide in politieke pasmunt om te zetten. Van Kessel biedt wel een panorama aan opinies ter zake, maar kiest zelf geen positie — we hebben met een terughoudende auteur te doen. Met name over het conservatisme zou meer te zeggen zijn geweest dan alleen de weergave van de meningen van CDA-ers daarover, samen te vatten in Arie Oostlanders uitval: 'Principes? Principes? Ik heb ze nog nooit over principes horen praten.' (304) Dat lijkt me wat te mager. Soms maakten bijvoorbeeld Duitse CDU-ers duidelijk dat ook hun partij, die voor samenwerking met conservatieven was, aan een christelijk karakter van de Europese politiek hechtte. Zaten de moeite nu bij de ideële oppervlakkigheid van de conservatieven of bij de ideologische bevlogenheid van de CDA-politici? Ware het gehalte en de gestalte van de conservatieven beter uit de verf gekomen in het boek, dan hadden we ook het opereren van de CDA-europolitici en hun principiële insteek kritischer kunnen evalueren. Maar de onderzoeksvraag van het boek ligt daartoe te zeer in het verlengde van het oogmerk van de CDA-ers.

Omdat het CDA in Europa principieel koerste maar niet de positie begeerde die SGP en GPV in Nederland innamen, werd feitelijk het Nederlandse standpunt vanaf de jaren zestig bepaald door anderen, de facto de machtige Duitse partner — niet voor niets staat Ruud Lubbers op de omslagfoto handenschuddend met Helmut Kohl. De CDU had wèl concrete politieke doelen: blokvorming tegenover de socialisten, en een economisch liberale politiek. De aandacht van de Duitse christen-democraten voor Europa nam toe toen de partij in 1969 in de oppositie belandde. Meer en meer kreeg deze op de conservatieven ingestelde factie binnen de EVP de

overhand op de ideologische en minder anti-socialistisch georiënteerde christen-democraten uit België, Italië en Nederland, zeker toen de Italiaanse christen-democraten medio jaren negentig eclipseerden. De opvolgers van de Italiaanse partners, Berlusconi en zijn 'onduidelijke figuren' (381), bleek een slechte ruil voor het CDA. De facto verloor het CDA niet alleen de principiële discussie, maar voegde het zich gedurende het proces inhoudelijk bovendien meer en meer naar de Europese zusterpartijen. De analyse van deze laatste — mijns inziens belangrijker, maar sluipender — ontwikkeling gaat in dit boek schuil achter de aandacht voor de poging van het CDA de rug principieel recht te houden.

Had het anders kunnen lopen? Genoemde Oostlander was vanaf 1975 betrokken bij de Europese samenwerking en bij de opstelling van diverse partijprogramma's. Zijn minachting voor de conservatieven was niet gering en zijn bezwaar altijd principieel — en dus ononderhandelbaar. Maar ook de overige onderhandelingsposities concentreerden zich volgens Van Kessels relaas nog sterk op de beginselen voor de Europese politiek en resulteerden in niet meer dan een katterig gevoel over de feitelijke ontwikkeling die in Duitse zin verliep.

George Harinck

S. Scagliola, *Last van de oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Dissertatie Rotterdam 2002; Amsterdam: Balans, 2002, 447 blz., ISBN 90 5018 593 2).

Dit Rotterdamse proefschrift heeft tot onderwerp het militaire geweld aan Nederlandse zijde tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd in de jaren 1945-1949 plus de latere debatten daarover. Auteur Stef Scagliola heeft intellectuele moed; zij koos een maatschappelijk relevant onderwerp dat nog altijd gevoelig ligt in het publieke sfeer. Het boek begint sterk met een heldere samenvatting van de strijd zelf. Citaten uit egodocumenten verlevendigen het beeld, dat al bekend was uit de literatuur, en brengen de ervaring dichtbij. Juist die egodocumenten, die met name vanaf de jaren tachtig verschenen, leveren de auteur fraaie illustraties voor de vele vormen van geweld aan beide zijden van de frontlinies. In het eerste deel stelt Scagliola de tegenstelling tussen de 'watjes' van de Koninklijke Landmacht en 'bloeddorstige' Indonesische militairen van het Indisch leger, het KNIL, op overtuigende wijze ter discussie.

Eén ding wordt duidelijk: ook KL-soldaten beoefenden zinloos en disproportioneel geweld, zij het uiteraard niet allemaal en niet overal. Daarvoor is de term 'oorlogsmisdaad' de juiste. Het ging veelal om misdaden die nu voor het Humanitair Strafhof in Den Haag behandeld zouden worden. De *Excessennota*, die in 1969 als regeringsreactie op en vijf maanden na het tv-optreden van Joop Hueting verscheen, bevatte slechts het officieel gerapporteerde topje van de ijsberg, zoals Van Doorn en Hendrix al in 1970 stelden.¹

Dat blijkt ook nu uit de verhalen die Scagliola tijdens haar onderzoek hoorde, en uit een deel van de brieven die zij analyseerde: 885 aan de VARA, de omroep die in januari 1969 de Achter het Nieuws-uitzending met Hueting presenteerde, en 46 aan Lou de Jong uit 1987.

Na een kort overzicht van de geschiedenis van de debatten, komt Scagliola daar per beroepsgroep op terug. Zij analyseert het gedrag van de groepen die het debat beheersten: politici, historici en veteranen. Een vierde groep, de journalisten, laat zij conform diens mediërende rol tussen deze groepen doorfietsen. Politici en historici worden afgerekend op de ijkpunten 'ta-boe' en 'doofpot' bij het ontstaan en de ontvangst van de *Excessennota*. Voor historici beoor-